

(الجامع لأحكام القرآن): القرطبي (م. ۶۷۱ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق؛ تفسیر مقاتل بن سلیمان: عبدالله محمود شحاته، بیروت، تاریخ العربی، ۱۴۲۳ق؛ جامع البیان: الطبری (م. ۳۱۰ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ق؛ الدر المنثور: السيوطی (م. ۹۱۱ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۶۵ق؛ دلائل النبوه: البيهقي (م. ۴۵۸ق.)، به كوشش عبدالمعطي، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۰۵ق؛ روح المعانی: الاكوسی (م. ۲۷۰ق.)، به كوشش علی عبدالباری، بیروت، ۱۴۱۵ق؛ روض الجنان: ابوالفتوح رازی (م. ۵۵۴ق.)، به كوشش یاحقی و ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ش؛ زاد المسیر: ابن جوزی (م. ۵۹۷ق.)، به كوشش محمد عبدالرحمن، بیروت، دار الفكر، ۱۴۰۷ق؛ السیره الحلبيه: الحلبي (م. ۱۰۴۴ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۰ق؛ السیره النبويه: ابن كثير (م. ۷۷۴ق.)، به كوشش صدقي جميل، بیروت، دار الفكر، ۱۴۱۸ق؛ السیره النبويه: ابن هشام (م. ۲۱۳-۸ق.)، به كوشش السقاء و دیگران، بیروت، المكتبة العلمیه؛ شواهد التنزیل: الحاكم الحسكاني (م. ۵۰۶ق.)، به كوشش محمودی، تهران، وزارت ارشاد، ۱۴۱۱ق؛ عیون الاثر: ابن سید الناس (م. ۷۳۴ق.)، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۴ق؛ الغدير: الامینی (م. ۱۳۹۰ق.)، تهران، دار الكتب الاسلامیه، ۱۳۶۶ش؛ غرائب القرآن: نظام الدین النیشابوری (م. ۷۲۸ق.)، به كوشش زکریا عمیرات، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ الكافي: الكليني (م. ۳۲۹ق.)، به كوشش غفاری، تهران، دار الكتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ مجمع البیان: الطبرسي (م. ۵۴۸ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ مكاتیب الرسول: احمدی میانجی، تهران، دار الحدیث، ۱۴۱۹ق؛ المنار: رشید رضا (م. ۱۳۵۴ق.)، قاهره، دار المنار، ۱۳۷۳ق؛ مناقب آل ابی طالب: ابن شهر

آشوب (م. ۵۸۸ق.)، به كوشش گروهی از اساتید، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛ المیزان: الطباطبایي (م. ۱۴۰۲ق.)، بیروت، اعلامی، ۱۳۹۳ق؛ نمونه: مكارم شیرازی و دیگران، تهران، دار الكتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ نور الثقلین: العروسی الحویزی (م. ۱۱۱۲ق.)، به كوشش رسولی محلاتی، اسماعیلیان، ۱۳۷۳ش؛ نهج الحق و كشف الصدق: العلامة الحلبي (م. ۷۲۶ق.)، به كوشش الحسنی الارموی، قم، دار الهجره، ۱۴۰۷ق.

لطف الله خراسانی

آیه تحویل قبله ← آیه قبله

آیه حج: نود و هفتمین آیه سوره آل عمران،

دربردارنده تشریح وجوب حج

بر اساس این آیه، خداوند حج را بر کسانی واجب کرده که استطاعت آن را داشته باشند و هر کس از آن روی گرداند و ناسپاسی کند، خداوند از جهانیان بی نیاز است: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾. (آل عمران/۳، ۹۷)

آیات مربوط به حج و ارکان و احکام آن بسیارند و در سوره های قرآن پراکنده اند؛ اما آیه معروف به «آیه حج» که بسیاری از مفسران و دانش پژوهان از آن با همین تعبیر یاد

کرده‌اند^۱ آیه ۹۷ آل عمران^۳ است. افزون بر این، برخی از مفسران و فقها از آیه ۱۹۶ بقره/۲ و آیه ۲۷ حج/۲۲^۲ به آیه حج تعبير کرده‌اند.

بر پایه برخی نقل‌ها، آخرین آیه‌ای که در مدینه پیش از حرکت پیامبر ﷺ به سوی مکه برای انجام مناسک حج نازل شد، همین آیه حج بود.^۴ بر اساس نقلی دیگر، این آیه همراه دیگر آیات سوره آل عمران در سال سوم هجرت در مدینه نازل شد و پیامبر ﷺ تا سال دهم هجرت به گزاردن حج توفیق نیافت.^۵

◀ معارف آیه حج

۱. **تشریح وجوب حج:** مفسران درباره زمان تشریح وجوب حج بر یک نظر نیستند. برخی بر این باورند که وجوب حج در زمان ابراهیم عليه السلام تشریح شد؛ چنان‌که در آیه ۲۷ حج/۲۲ آمده است. ابراهیم عليه السلام مردم را به حج فراخواند و این وجوب تا روزگار بعثت پیامبر گرامی صلى الله عليه وآله ادامه یافت^۶ و آیه **﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾** همان وجوب را امضا کرد.^۷

۲. **عمومیت خطاب:** برخی بر عمومیت خطاب در آیه حج ادعای اجماع کرده‌اند؛ یعنی

۸. تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۴.

۹. تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۴؛ المنیر، ج ۴، ص ۱۶.

۱۰. التفسیر الکبیر، ج ۵، ص ۱۵۲؛ کنز العرفان، ج ۱، ص ۲۶۶، ۲۷۴.

۱۱. مسالک الافهام، ج ۲، ص ۱۱۹.

۱۲. احکام القرآن، ج ۵، ص ۶۴؛ التبیان، ج ۷، ص ۳۰۹؛ کنز العرفان،

ج ۱، ص ۲۶۸.

۱۳. الکافی، ج ۴، ص ۲۴۵.

۱۴. کنز العرفان، ج ۱، ص ۲۶۷.

۱. احکام القرآن، ج ۳، ص ۱۷؛ تفسیر ابن کثیر، ج ۲، ص ۷۰؛ الدر

المنثور، ج ۲، ص ۵۲.

۲. التفسیر الکبیر، ج ۵، ص ۱۵۳.

۳. ریاض المسائل، ج ۶، ص ۳۱.

۴. احکام القرآن، ج ۳، ص ۱۷-۱۸.

۵. تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۴.

۶. احکام القرآن، ج ۵، ص ۶۴.

۷. میزان، ج ۴، ص ۳۵۵.

همگان اعم از مرد، زن، مومن و کافر را در بر می‌گیرد؛ اما به جهت عدم توجه تکلیف به صغیر، شامل وی نمی‌شود.^۱ بر اساس روایتی، پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله پیروان سایر ادیان را نیز مخاطب آیه دانست و آنان را به انجام حج فرمان داد؛ ولی ایشان از به جای آوردن حج سر باز زدند و بدین جهت آیه ۹۷ آل عمران/۳: ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ نازل شد.^۲ فقیهان شیعه و برخی از فقیهان اهل سنت بر این باورند که بر پایه این آیه، حج بر کافران همانند مؤمنان واجب است و اسلام^۳ فقط شرط صحت آن دانسته شده است نه شرط وجوب.^۴ برخی دیگر بر این باورند که حج عبادت است و کافران به عبادات اسلامی مکلف نیستند.^۵

▼ ۳. وجوب مقید به استطاعت: در آیه ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ وجوب حج به استطاعت مشروط شده است.^۶ مفسران و فقیهان درباره استطاعت که شرط وجوب حج است، اختلاف نظر دارند.^۷ برخی استطاعت را توان تأمین هزینه سفر و مرکب معنا کرده‌اند؛ چنان‌که روایتی از رسول

خدا صلی الله علیه و آله مؤید همین مطلب است.^۸ برخی دیگر استطاعت را به صحت بدن و توان راه رفتن تفسیر کرده‌اند.^۹ بسیاری از فقیهان شیعه و نیز برخی از اهل سنت^{۱۰} مقصود از استطاعت را در آیه عام دانسته‌اند که شامل استطاعت مالی، جانی، طریقی و زمانی می‌شود؛^{۱۱} چنان‌که حضرت علی رضی الله عنه مقصود از «سبیل» در آیه را صحت بدن و هزینه و مرکب سفر دانسته است.^{۱۲} روایت‌های دیگر معصومان رضی الله عنهم نیز مؤید همین معنا هستند.^{۱۳} (← استطاعت)

▼ ۴. وجوب حج و فوریت آن: برخی از مفسران اهل سنت نزول آیه حج در سال سوم هجرت و حج نگزاردن پیامبر تا سال دهم هجرت را دلیل عدم فوریت وجوب حج دانسته‌اند.^{۱۴} فقیهان شیعه و بسیاری از اهل سنت بر اساس آیه حج و آیه ۱۹۶ بقره/۲ بر فوریت انجام حج پس از حصول استطاعت و بقیه شروط وجوب حج استدلال کرده‌اند.^{۱۵} در این زمینه ادعای اتفاق نظر نیز

۷. جامع البیان، ج ۲، ص ۲۲؛ الدر المنثور، ج ۲، ص ۵۵.
 ۸. مجمع البیان، ج ۴، ص ۷۹۹؛ روض الجنان، ج ۴، ص ۴۴۸.
 ۹. جامع البیان، ج ۴، ص ۲۶؛ کنز العرفان، ج ۱، ص ۲۶۴.
 ۱۰. کنز العرفان، ج ۱، ص ۲۶۴؛ الدر المنثور، ج ۲، ص ۵۵-۵۶.
 ۱۱. جامع البیان، ج ۴، ص ۲۶.
 ۱۲. کنز العرفان، ج ۱، ص ۲۶۴.
 ۱۳. تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۴؛ المجموع، ج ۷، ص ۱۰۲.
 ۱۴. الخلاص، ج ۲، ص ۲۵۷؛ المجموع، ج ۷، ص ۱۰۳؛ المنیر، ج ۴، ص ۱۶؛ کشف الغطاء، ج ۲، ص ۴۲۹.

۱. روض الجنان، ج ۴، ص ۴۴۷؛ تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۴؛ المنیر، ج ۴، ص ۱۸.
 ۲. جامع البیان، ج ۴، ص ۲۹؛ روض الجنان، ج ۴، ص ۴۵۰.
 ۳. منتهی المطلب، ج ۲، ص ۶۵۹.
 ۴. المجموع، ج ۷، ص ۱۸؛ کشف القناع، ج ۲، ص ۴۳۹.
 ۵. تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۵.
 ۶. مسالک الافهام، ج ۲، ص ۱۲۲.

شده است.^۱ (← استطاعت)

▼ ۵. تکرار حج: بر اساس آیه حج و دیگر آیات مربوط به آن، بر هر انسانی یک بار حج واجب می‌شود؛ زیرا امر به حج در آیات، بر ایجاد ماهیت حج دلالت دارد و ایجاد ماهیت با انجام یک بار محقق می‌گردد.^۲ افزون بر اجماع بر این مطلب که برخی ادعا کرده‌اند، پاسخ رسول خدا به سؤال کنندگان در این زمینه، مؤید همین مطلب است.^۵

▼ ۶. خروج از دایره اسلام: مفسران

مقصود از ﴿مَنْ كَفَرَ﴾ را در آیه حج کسی دانسته‌اند که منکر وجوب حج گردد؛ اما کسی که به وجوب آن معتقد باشد ولی حج را ترک کند، کافر قلمداد نمی‌شود.^۷ بر پایه سخن برخی از مفسران، مقصود از ﴿وَمَنْ كَفَرَ﴾ کفر به معنای خروج از دایره اسلام نیست، بلکه کفران نعمت است؛ زیرا امتثال امر الهی، شکر نعمت و عدم اطاعت آن کفران نعمت است.^۸ این حدیث پیامبر گرامی ﷺ

حمل بر سخت گرفتن بر ترک کنندگان حج شده که ذیل آیه حج فرمود: هر کس هزینه سفر و مرکب آن را داشته باشد و حج نگذارد، به دین یهود یا نصارا از دنیا می‌رود.^۹

▼ ۷. اخلاص در حج: بر اساس آیه ۹۷ آل عمران/۳ حج از حقوق الهی بر بندگان است: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾ و بندگان خدا باید از روی اخلاص، حج را برای خداوند انجام دهند.

◀ منابع

احکام القرآن: الجصاص (م. ۳۷۰ق.)، به کوشش قمحای، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق؛ ارشاد الاذهان: العلامة الحلی (م ۷۲۶ق.)، به کوشش فارس الحسون، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۰ق؛ التبیان: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش العاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تذکرة الفقهاء: العلامة الحلی (م. ۷۲۶ق.)، قم، آل البیت، ۱۴۱۴ق؛ تفسیر ابن کثیر (تفسیر القرآن العظیم): ابن کثیر (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش شمس الدین، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق؛ التفسیر الکبیر: الفخر الرازی (م. ۶۰۶ق.)، قم، دفتر تبلیغات، ۱۴۱۳ق؛ تفسیر قرطبی (الجامع لأحكام القرآن): القرطبی (م. ۶۷۱ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق؛ جامع البیان: الطبری (م. ۳۱۰ق.)، به کوشش صدقی جمیل، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ق؛ جواهر الکلام: النجفی (م. ۲۶۶ق.)، به کوشش قوچانی و

۱. جواهر الکلام، ج ۱۷، ص ۲۲۳.

۲. شرائع الاسلام، ج ۱، ص ۱۶۳؛ ارشاد الاذهان، ج ۱، ص ۳۰۷.

۳. تذکرة الفقهاء، ج ۷، ص ۱۵؛ جواهر الکلام، ج ۱۷، ص ۲۲۰.

۴. جواهر الکلام، ج ۱۷، ص ۲۲۰.

۵. تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۴۴؛ الدر المنثور، ج ۴، ص ۵۵.

۶. جامع البیان، ج ۴، ص ۲۷؛ التبیان، ج ۲، ص ۵۲۸.

۷. الکافی، ج ۴، ص ۲۶۶؛ التبیان، ج ۲، ص ۵۲۸؛ وسائل الشیعه،

ج ۱۱، ص ۱۶.

۸. مجمع البیان، ج ۲، ص ۷۹۹؛ روح المعانی، ج ۱، ص ۱۱۵.

۹. جامع البیان، ج ۷، ص ۱۱۳؛ تفسیر قرطبی، ج ۴، ص ۱۵۳؛ الدر

المنثور، ج ۲، ص ۵۶.

آیه رضوان: آیه هجدهم سوره فتح در باره

بیعت صحابه با رسول خدا ﷺ در عمره ناتمام

سال ششم

این آیه گویای خشنودی خداوند از مؤمنان صادق در بیعت با پیامبر ﷺ است. از آن جا که در این آیه از مؤمنان اظهار رضایت شده، آن را «آیه رضوان» گفته اند: «لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا» (فتح/۴۸، ۱۸)

پیامبر ﷺ همراه برخی مسلمانان که شمار آنان را ۱۴۰۰ تا ۱۶۰۰ تن نوشته اند^۱، در ذی قعدة سال ششم هجرت به قصد زیارت خانه خدا و انجام مناسک حج عازم مکه شد.^۲ چون به حدیبیه در نه میلی مکه رسیدند^۳، مشرکان قریش راه را بر آنان بستند و از ورودشان به مکه جلوگیری کردند. رسول خدا ﷺ خراش بن خزاعی را به سوی مشرکان قریش فرستاد تا به آنان بگوید که مسلمانان برای زیارت خانه خدا آمده اند و در پی جنگ نیستند. مشرکان

دیگران، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ الخلاف: الطوسی (م. ۴۶۰ ق.)، به کوشش سید علی خراسانی و دیگران، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۸ ق؛ الدر المنثور: السیوطی (م. ۹۱۱ ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ ق؛ روح المعانی: الکوئی (م. ۱۲۷۰ ق.)، به کوشش علی عبدالباری، بیروت، ۱۴۱۵ ق؛ روض الجنان: ابوالفتوح رازی (م. ۵۵۴ ق.)، به کوشش یاحقی و ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ ش؛ ریاض المسائل: سید علی الطباطبائی (م. ۱۲۳۱ ق.)، قم، النشر الاسلامی، ۱۴۱۲ ق؛ شرائع الاسلام: المحقق الحلّی (م. ۷۶۶ ق.)، به کوشش سید صادق شیرازی، تهران، استقلال، ۱۴۰۹ ق؛ الکافی: کلینی (م. ۳۲۹ ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش؛ کشف القناع: منصور البهوتی (م. ۱۰۵۱ ق.)، به کوشش محمد حسن، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق؛ کشف الغطاء: کاشف الغطاء (م. ۱۲۲۷ ق.)، مهدوی، اصفهان؛ کنز العرفان فی فقه القرآن: الفاضل المقداد (م. ۸۲۶ ق.)، به کوشش بهبودی، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۳ ش؛ مجمع البیان: الطبرسی (م. ۵۴۸ ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ ق؛ المجموع شرح المذهب: النووی (م. ۶۷۶ ق.)، دار الفکر؛ مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام: الشهید الثانی (م. ۹۶۵ ق.)، قم، معارف اسلامی، ۱۴۱۶ ق؛ منتهی المطلب: العلامة الحلّی (م. ۷۲۶ ق.)، چاپ سنگی؛ المنیر: وهبة الزحیلی، بیروت، دار الفکر المعاصر، ۱۴۱۱ ق؛ میزان: الطباطبائی (م. ۱۴۰۲ ق.)، بیروت، علمی، ۱۳۹۳ ق؛ وسائل الشیعه: الحر العاملی (م. ۱۱۰۴ ق.)، قم، آل البیت، ۱۴۱۲ ق.

لطف الله خراسانی

۱. تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۱۴؛ الاصفی، ج ۲، ص ۱۸۱؛ بحار الانوار، ج ۲۰، ص ۳۵۴.
 ۲. الطبقات، ج ۲، ص ۷۳؛ تاریخ طبری، ج ۲، ص ۲۷۱.
 ۳. السیره النبویه، ج ۳، ص ۷۷۴؛ تاریخ خلیفه، ص ۳۶؛ المعارف، ص ۱۶۲.
 ۴. السیره النبویه، ج ۲، ص ۳۰۸؛ الطبقات، ج ۲، ص ۷۴؛ معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۲۹.